

Komoróczy Géza

Vallások Európában és Magyarországon: történeti szempontok a jelenhez

Magyarország, természetesen, része Európának. De ha történetileg nézzük, *nem* a kereszténység felvételével vált azzá, mint mostanában hitetik velünk: közel ezer évvel ezelőtt, a Római Birodalomban. Hajlom Fernand Braudel nézetére, aki a történeti folyamatosság hordozójának a területet látta, és Franciaország történelmének elbeszélését a territorialitás elve alapján valahol a mezolitikumnál kezdte. A dunai limes mellett Marcus Aurelius császár a barbaricumot a túlsó parton látta, számára Pannonia Rómához tartozott. A kereszténység Pannoniában a Róma által kialakított politikai keretek között terjedt el. A tartomány területén a római vallás dominanciája mellett keleti kultuszok is megjelentek: egyiptomi istenek, Mithras kultusza, a zsidó vallás. Az ókori Róma – ha szabad így mondanom, anakronisztikusan – Európája hosszú időn át több vallási kultusz egymás mellett élését jelentette Magyarország területén is; országunk előbb tartozott a római politeista világhoz, és a keresztény világnak csak utóbb váltunk részévé, Géza fejedelmet, I. / Szent Istvánt és Gellért püspököt évszázadokkal megelőzték a római legiók. A kereszténység is sokkal régibb ezen a földön, mint István király térítő aktsa. Pannonia provincia római vagy népvándorlás kori leletanyagában számos keresztény emlékekkel, a kereszténység számos nyomával találkozunk. A nyugati vallást István a Morva Birodalom területére beözönlő magyar törzsek leszármazottainak negyedik–ötödik nemzedékére kényszerítette rá, karddal kergetve be őket abba a vallásba, amely a Római Birodalom utódállamaiban akkor már sok évszázada – Constantinus császár vagy a gótok megkeresztelkedése óta – folyamatosan fennállott. A kereszténység felvétele az 1/2. évezred fordulóján nem Pannoniát térítette meg: csak a keletről érkezett barbárokat.

AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ, amely most van folyamatban, és amelynek bizonyos történelmi mozzanatairól szeretnék beszélni, tulajdonképpen egy új politikai közösség kialakulása, mint ahogyan Európa kialakulása az volt Róma vagy Nagy Károly idején is. Ez az integráció nem összeolvasztást jelent: a különböző nemzeti, nyelvi, kulturális, vallási identitások egymás mellé illesztése, mozaikszerűen, kötőanyaggal, nem pedig olvasztótégelybe helyezésük. Ezt ma úgy nevezzük, még ha némelyek szitokszóként használják is a kifejezést, hogy pluralista társadalom: olyan társadalmi alakulat, amelyben többféle identitás és érték nem egyszerűen egymás mellett él, ez a történelemben mindig is valami módon lehetséges volt, hanem egyenlő jogokkal és esélyekkel él egymás mellett. Ennek a pluralizmusnak a kezelésére nincs más lehetőség, mint a tolerancia és a liberalizmus. Magyarország integrációja az új Európába a tolerancia és a liberalizmus érvényesülésén áll vagy bukik.

A vallási pluralizmust, amely ma az európai világot jellemzi, magam az ókori világ politeizmusához látom hasonlónak. A többistenhit történeti képét a monotheista vallások polémiája eltorzította. A történeti igazságot csak az elfogulatlan vallástörténet tudja helyreállítani. A politeizmus nem hamis istenek, bálványok értelmetlen imádatát jelentette. Ezek az istenek az adott közösség hagyományaiban a világ és az emberi lét aspektusainak vallási kifejeződési formái voltak. Különböző közösségek más-más isteneket ismertek, nem minden közösség tisztelte ugyanazokat az isteneket, elbeszélő mitológiájukban megszervezték az istenek társadalmát, a pantheont, de

megszerveződött ezekben a vallásokban az idegen közösségek isteneihez és kultuszaikhoz való viszony is. A politheizmus mint dinamikus rendszer működött, amelyben a helyi kultuszok mindig a messzire elágazó rendszer középpontját jelentették, de a rendszerben helyet kaphattak más kultuszok is. Az ókori világban az istenek sokfélesége valójában az életmód és a gondolkodás sokféleségének volt folyton változó – mert a tapasztalat változásait szorosan nyomon követő – leképeződése. A politheizmusban minden fontos tapasztalat vallási formát talált magának.

VÉGZETES FORDULAT A VALLÁSOK VILÁGI HELYZETÉBEN – amit mondok, megengedem, sokan túlzásnak fogják minősíteni –, világtörténeti kihatású fordulat akkor következett be, amikor Constantinus császár a keresztény egyház első egyetemes zsinatán (a kis-ázsiai Nikaiában, i. sz. 325) az államhatalmat összekapcsolta az addig kivételezett státust nem élvező, sőt, időnként üldözött, egyébként pedig a többi vallás között elhelyezkedő kereszténységgel. Az állam védelmező hatalmának kiterjesztése a kereszténységre és a keresztény egyház elköteleződése az államhatalom iránt az adott pillanatban politikai kiigazítás és jóvátétel volt a korábbi keresztényüldözésekért, a jövőre nézve azonban politikai hatalmat adott az egyháznak, lehetővé tette, hogy az egyház az állami hatalom eszközeivel érvényesítse kultikus és szemléleti preferenciáit, illetve hogy az állam a hit és az egyházszervezet eszközeit is felhasználja politikai céljai eléréséhez. Ezt a helyzetet nevezzük állam és egyház összefonódásának. Az iszlám már ennek a mintának az alkalmazásával szerveződött meg három évszázaddal később. A Földközi-tenger térségében és a Közel-Keleten a kereszténység az évszázadok folyamán több önálló ágra bomlott, látszólag teológiai (krisztológiai) viták nyomán, valójában azonban politikai és kulturális okokból. A Szászánida Iránban a constantinusi minta csak annyiban módosult, hogy az államvallás nem a kereszténység volt, de a bizánci (orthodox) és a szír (az i. sz. V. század végétől kezdődően nesztoriánus) keresztényeket is szembeállította egymással a két állam politikai szembenállása. A keresztény világ ma is több tartományra tagolódik. Róma püspöke az elmúlt fél évezredben folyamatosan térítéssel / csábítással, és amikor lehetett, erővel próbálta és próbálja saját aklába – saját primátusa alá – téríteni a keleti egyházak szerinte tévelygő nyájait, hol sikerrel, mint az úgynevezett egyesült szír keresztények több csoportját, hol sikertelenül, mint a bizánci vagy szláv rítusú orthodoxiát vagy a XVI. századi reformáció során és utóbb önállósult egyházakat.

Amit ma vallási sokféleségnek nevezünk, az az emberi sokféleség egyik dimenziója, az ókori politheizmus közvetett utódja. A homogén vallású társadalmak ideje lejárt. Potenciálisan már régóta: a kereszténységen belül a keleti egyházak önállóvá válásával, majd pedig a reformációval. A zsidóságban a homogeneitás eleve nem is lett volna lehetséges, a diaszpóra-helyzet megkövetelte az igazodást a helyi körülményekhez.

Ma az egész világ mint *agora*: áruk és eszmék piaca, mint érintkezési vagy helyváltoztatási mód, mint szemléleti vagy életviteli lehetőség, mint irodalom vagy bölcsélet jelen van mindenütt, együtt és egyidejűleg. Ezért ki-ki személyisége, rokon- vagy ellenszenvei, értékítélete, helyzete szerint, a hagyományokhoz való ragaszkodása vagy az attól való elszakadás mértékének megfelelően választhat közeget, amelyben nagyobb egzisztenciális törés nélkül tud váltani vallási közösséget és eszmerendszert

is akár. A meg-, be-, ki- vagy áttérés lehetősége elvben mindenki számára nyitva áll. Nyitott lehetőség a vallástól független gondolkodás és élet is.

A nagy egyházak befolyása ebben a helyzetben erősen relativizálódik. Eltűnt mögülük a hatalmi erő. Az európai világban ez a változás a második világháború óta nyilvánvaló, az iszlámban azonban egyelőre nincs érdemleges jele.

A VALLÁSI SOKFÉLELÉSÉG egyik tényezője ma Európában a hagyományos vallásokról leszakadó új irányzatok és közösségek megjelenése. Keresztény hagyomány szerint megbélyegzőleg szektáknak nevezik ezeket az irányzatokat. Ha a régiség vallási polémiait vagy az apologetikai irodalmat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az idegen – például, keleti – vallásokat vagy a keresztény szektákat ellenfeleik mindig romboló erejűnek akarják bemutatni, a kultúra és a személyiség felbomlasztásával, a család és a társadalmi rend megbontásával vádolják őket. Az uralkodó tanoktól eltérő vallások, eszmék iránti rokonszenv növekedésének rendszerint ezekkel az érvekkel akarnak gátat vetni. Az i. sz. 2. századi Rómában a destruktív szekta, amely felrúgott minden tradicionális értéket, éppen a kereszténység volt. Híveit kivette a *patria potestas*, az atyai-családi hatalom alól, és mint személyeket Krisztus hatalma alá rendelte őket. Félrelökte a római társadalom értékeit, és az egyenlőséget hirdette, semmisnek vette a szociális és egyéb világi egyenlőtlenségeket, és üdvösséget ígért a halál utáni életben, egyenlőséget már ezen a világon a keresztény közösségben. Ezekkel az érvekkel szoktak harcolni a bástyákon állók azok ellen, akik a falon kívül vannak. Egy tradícióra épülő, és ezért bizonyos mértékben merev vallás szempontjából a személyes választásra épülő vallásosság mindig lazábbnak, sőt, korlátokat nem ismerő, gátlástalan szociális formának látszik; innen a kicsapongás, a *bacchanalia* vádja Rómában a keleti kultuszokkal vagy akár a kereszténységgel szemben. Hasonlóval vádolta a *mainstream* iszlám a középkorban a szúfizmust, a törököknél a derviseket. Egyéb példák közül elég, ha csak utalok az áttérni kényszerített spanyolországi zsidók (*marrano*) elleni “vizsgálat”-ra (*inquisitio*), a reformáció–ellenreformáció korából az ország megrontásának kölcsönös vádjára (Magyar István, Pázmány Péter és mások) stb. Azt, hogy erkölcstelen, gátlástalan, bomlasztó, ma egyházi ellenfelei az új keresztény gyülekezetekre vagy az Európában terjedő keleti vallások híveire mondják. A személyes választáson alapuló közösség, amelyet egy újonnan szerveződő vallási mozgalom hoz létre, a megszokotthoz képest magától értetődően intenzívebb érzelmeket, más gondolkodási és érintkezési formákat jelent. A destrukció vádja velük szemben polémikus propaganda csupán.

Az európai kulturális hagyománynak meghatározó jelentőségű tényezője mindenekelőtt a görög–római antikvitás, azután a bibliai zsidó–keresztény és külön is a zsidó vallási értékrendszer. Külön magyar hagyományt a középkor óta nem tarthatunk számon, csak az európai hagyományok magyar változatait. A Kárpát-medencét meghódító magyar törzsszövetségnek a népvándorlás korába visszanyúló hagyományait, ha voltak, a keresztény térítők kipusztították, Anonymus Ménródot a Bibliából vette (Nimród), Kézai a hun-hagyományt a nyugat-európai történetírásból. Kár Koppányt mint a nemzet szellemének megtestesítőjét ünnepelni. Naiv illúzió volt a XIX. századi magyar-zsidó történetírásban is a kazár-zsidó örökség. Magyarország az európai kulturális hagyományban vált azzá, aminek ma tudjuk. A zsidó komponensről azonban fontos megjegyezni, hogy kettős alakban volt jelen Európában az ókor óta, és van ma is: egyfelől, mint a kereszténység biblikus és zsidó gyökereinek hajtása, másfelől, mint az önállóságát erőszakos térítések és üldöztetések ellenére is

folyamatosan megőrző zsidó közösségek értékrendszere. Kevés szó szokott esni ebben az összefüggésben a reformációról. Magyarországon egyaránt gyökeret vert a reformáció lutheri és kálvini változata, és számos újabb irányzat is. Az ellenreformáció nem tudta elmosni a protestáns egyházakat; ennek eredménye volt, hogy Európában éppen Magyarország az a terület, ahol a leggazdagabb vallási pluralizmus alakult ki. De nálunk az iszlám is konstitutív tényező volt a török hódoltság korában, öröksége, ha nem vallási téren, máig eleven. A vallási pluralizmus Magyarországon mintegy előkészítője, szálláscsinálója volt a vallási tolerancia politikájának.

MINT KERESZTÉNY ORSZÁGRÓL beszélni Magyarországról súlyos tévedés, ugyanígy tévedés az is, ha Európát kereszténynek nevezzük. Igaz ugyan, hogy a kereszténység Európában van a legszélesebb körben elterjedve, de a keresztény Európa fogalom nem erre utal. Történetileg nézve, a keresztes hadjáratok és a török háborúk korában honosodott meg a keresztény Európa – mohamedán Kelet szembeállítás. Ezekben a harcokban a pápaság mint politikai tényező vett részt, nem mint vallási erő. Ma egészen más a helyzet. Ha csupán az iszlámot nézzük, Nyugat-Európában milliós muszlim közösségek élnek, törökök, kurdok, arabok, többé-kevésbé beilleszkedve az adott ország társadalmába. Vissza nem fordítható fejlemény, ha csak Európa vissza nem tér az első keresztes hadjárat Rajna-menti gyilkos zsidóüldözéseinek politikájához. De nem tér vissza: Boszniában és Koszovóban iszlám közösségek védelmében lépett fel, a Közel-Keleten a terrorizmust tekinti ellenségnek, nem a muszlimokat. A politikai Európa nem homogén keresztény világot akar megvalósítani.

A hagyományos egyházak csak intenzívebb közösségi munkával és szellemi erőfeszítéssel tudják megerősíteni helyzetüket. Térítési lehetőségeik csak más vallási közösségekkel és eszmékkel versenyben vannak. A vallási homogeneitás kialakítására, monopólium vagy állami hatalom szerzésére végső soron nincs mód: a vallások sokfélesége tartósan megmarad, és mindenütt jelen lesz. Mindamellet, lépten-nyomon tapasztalunk törekvéseket, amelyek arra irányulnak, hogy az egyházak – és különösen a római katolikus egyház – visszaszerezze középkori pozícióinak legalább egy részét. Különösen örömdetes, hogy az Európai Unió alkotmányozó testülete nem engedett a retrográd nyomásnak, és a francia felvilágosodás szellemében elvetette azokat a javaslatokat, amelyek Európát vagy legalább a szervezetet mint a keresztény örökség hordozóját konstituálták volna. Az elutasítás gesztusa közvetett módon kinyilvánította, hogy a politikai szervezet szekuláris marad. Szimbolikus értelemben hatályon kívül helyezte a constantinusi hagyományt.

MI A SZEREPE A VALLÁSOKNAK és az egyházaknak Európa integrációjában? Ugyanaz, ami a kereszténységé volt az előző évezred elején. A vallási közösségek éppen természetüknél fogva át tudnak lépni a nyelvi, politikai, kulturális határokon, anélkül, hogy megsértenék őket. Magyarországon biztosan a legnagyobb kozmopolita szervezet, amelyet külföldről irányítanak, és amelynek anyagi forrásai is részben külföldről származnak, a római katolikus egyház. A zsidóság esetében a diaszporalét, az üldöztetés és befogadás, a vándorlás és letelepedés megteremtették és fenntartották a személyes kapcsolatok hálózatát Nyugat-Európa országaival, a török hódoltság korában a Balkánnal és Konstantinápoly/Isztambullal, a XIX–XX. században Amerikával, a két világháború között a Közel-Kelettel (Palesztina), a második világháború után Izraellel: rokoni és családi kapcsolatok hálózatát, a

szenvedés és a reménység közösségét, amely mindkét irányban értékeket közvetített. Jelenleg csupán bizakodás, de annak szilárd, hogy hasonló erőt jelentenek majd az Európában élő muszlim közösségek is, mint ahogy szűkebben Törökország belső modernizációját nagy mértékben segítették a hazatelepülő vendégmunkások, a két irányban kötő családi kapcsolatok.

EGY ÚJABB CONSTANTINUSI FORDULAT: egyház – ma: egyházak, vallási csoportok – és állam összekapcsolása, lehetetlenné vált, a vallási sokféleség, pluralista társadalomban, nem engedi, még ha nem mindenki jutott is el erre a felismerésre. A Vatikán és a Horn-kormány konkordátuma fölött csak értetlenül csodálkozhatunk, még inkább azon, hogy a kormányzat sikernek könyvelte el, ami valójában meghunyászkodás volt, és még a napi politikai következmények sem igazolták. Kérdések fogalmazódnak meg. Legyen-e előjoga a sok közül bármelyik vallási közösségnek? (Akár csak úgy, ahogyan az említett konkordátummal a római katolikus egyháznak.) Támogassa-e az állam, netán eltartsa-e a vallási közösségeket? Vagy csak némelyeket közülük? Indokolt volt-e br. Eötvös József törekvése a katolikus típusú egységes zsidó szervezet létrehozására? (Tudnunk kell, hogy ez volt a XIX. századi nagy szakadás egyik fő oka.) Más minőség-e az egyház, mint az egyéb társadalmi szervezetek? Viták folynak e kérdésekről, erők ütköznek meg tárgyuk körül.

Ami az egyházak állami elismerését – a nálunk használt hivatalos elnevezéssel: bejegyzését – illeti, a történelem azt mutatja, hogy ez mindig csak idő kérdése. A kereszténység Valerianus vagy Diocletianus korában nem volt elfogadott egyház, Constantinus alatt az lett. Magyarországon a “bevett” (*recepta*) egyházaknak bizonyos előjogai voltak Bethlen Gábor Erdélyében, az 1895:XLII. tc. a zsidóknak is megadta ugyanazokat a jogokat, mint amelyekkel a keresztény egyházak rendelkeztek. Napjainkban a politikai nyelv a történelmi egyházak kifejezést használja, és összesen – mindössze! – négy egyházat ért rajta. Míg a “bevett” egyházak fogalma értelmes volt, de ma anakronisztikus: a “történelmi egyház” fogalom tökéletesen értelmetlen. Nem kell egy emberöltő sem ahhoz, hogy egy új egyháznak történelme legyen. Miért csak négy “történelmi” egyház van nálunk? Miért nem történelmi – évszázados múltja ellenére – az unitárius vagy a baptista egyház? Miért nem veszi figyelembe a kategorizálás a zsidó hitközségek legalább három önálló irányzatát? Súlyos hiba volt, hogy az illető egyházi vezetők elfogadták ezt a minősítést, sőt, más egyházi szervezetekkel szemben mint különös jogokra szóló felhatalmazást használják. A konzervatív – messzebb megyek: szabadság-ellenes – politika karddal hadonászó harcosai megtévessztették őket.

Társadalmi arculata szerint minden egyház valójában egyesület: azonos hitelveket valló, azonos kultuszban részt vevő polgárok egyesülete. Ezt jelenti a görög *ekklészia* szó is. Normális helyzetet az fog teremteni, ha az egyházi szervezetek státusa körül hatalmi pozíciókból és hatalmi eszközökkel folytatott harcban minden egyház jogi értelemben is egyesületnek minősül. Az angolszász világban a parochiális szervezet ezt jelenti: az adott közösséghez tartozók önszerveződésének vallási tartalommal és erkölcsi értékekkel telített, igen erős szolidaritást felmutató formáját. Az államnak nem lehet más feladata ezen a téren, mint hogy őrökdi az egyesületek versenyének vagy együttműködésének tisztaságán, a szabályok betartásán, de nem ad előnyt egyiknek sem közülük. Mi magunk döntjük el, állampolgárok, melyiküket részesítjük támogatásunkban.

AZ EGYHÁZ-EGYESÜLETEKET, mint más egyesületeket is, kizárólag tagjaiknak kell eltartaniuk. Erre nézve valódi történeti példákra, sőt, hagyományokra hivatkozhatunk. A görög amphiktüoniák kultikus szövetségek voltak, a közös kultushely fenntartását a tag-városok fedezték. A szentélyeket az ókori világban mindenütt áldozati adományok látták el, igaz, voltak királyi adományok is. Az ókori Izraelben, mint a Biblia több helye is megerősíti, a kultuszközösség minden tagja templomi / papi tizedet fizetett, azon a részen felül, amely az áldozati állatokból a templomi személyzetnek jutott. A középkori zsidó közösségekben az adó a közösség jogaiban való részvétel feltétele volt, ide értve a letelepedés engedélyezését is, a hitközségi adó vagy a templomi ülhely megváltása ma is gyakorlat. Az egyházi adót több európai államban köztartozásként szedik be. Ezt az utóbbit középkorias maradványnak tekinthetjük ugyan, azt azonban elemi követelménynek kell tartanunk, hogy az egyházi szervezetet valóban a hívők közössége tartsa el, minden külső támogatás nélkül, adókból, adományokból, legfeljebb az állami adó egy részének eltérítéséből (1 %), és az állam, az adott közösségen kívül állókat is magában foglaló magasabb szervezet, csak olyan kiadásokat támogasson, amelyek mintegy állami feladatokat vállalnak át, műemlékek fenntartását, közoktatást, rászorulókat gondozását.

POLITIKUSOK HARCA a törvényhozásban és a közéletben bizonyos egyházi csoportok – újabb keletű, vagy keleti, vagy egyszerűen nekik nem tetsző vallások ellen – erősen emlékeztet a hatalmi pozícióval visszaélés más eseteire. Azok, akik, gyakran a kereszténységre hivatkozva, ezt a harcot most már több parlamenti cikluson át folytatják, éppen ezzel akarnak maguknak vagy szervezetüknek kivételezett pozíciót szerezni. Átgondolta egyáltalán valaki, mit jelent ötven vagy ötezer fős csoportokat odavetni a társadalom haragja elé? Az úgynevezett szekták elleni parlamenti harcban a középkori eretnekek és a zsidók üldözésének technikái elevenednek meg, egyelőre, szerencsére, csak verbálisan, bár néhány éve államtitkári rangú fenyegetéseket is hallottunk már. Az egyik vallási közösség szabadsága pontosan annyi, mint a másiké. Ha korlátozzák a zsidók szabadságát, de áll ez, *horribile dictu*, a krisnásokra is: akkor nincs szabadsága a római katolikusnak vagy a kálvinistának sem. A második világháború és a Holocaust után először ismét zsidó szervezetek jogait korlátozták Magyarországon: a menekülést (*briha*) szervező cionista szervezetekét; hamarosan felszámolták az egész magyar társadalom szabadságát. A kisebbségek szabadsága mindannyiunk szabadsága is.

AZ A FELISMERÉS, hogy értékek nemcsak a saját vallásban vannak, párhuzamosan jelent meg az elmúlt fél évszázad során egy keleti kultúrában, ez az indiai emigrációba szorult tibeti buddhizmus, és Nyugat-Európában, ez Karl Barth nagy hatású teológiája. Az emberiség különböző csoportjai, nemzetek, vallások, egymásra vannak utalva, megszűnt annak a lehetősége, hogy bárki is saját értékrendszerének tulajdonítson egyetemes értéket. Karl Barth, aki Magyarországon is mértékadó tekintély, ezt teljes határozottsággal kimondta. A dalai láma az 1990-es évek elején Budapesten egy beszédében kijelentette, hogy a buddhisták korábban úgy tartották: egyedül az ő vallásuk igaz, de megváltoztatták véleményüket: a háború és az utána történt események hatására most már azt hirdetik, hogyminden vallási tanítás igaz. Értsd: értékrendszert képvisel. Karl Barth és a dalai láma már csak koruknál fogva sem egyeztethették nézeteiket. Tanításuk azt a felismerést tükrözi, hogy a modern életet és kultúrát nem lehet egyetlen tanra, egyetlen igazságra – értékrendszerre felépíteni. A zsidó tanítás szerves része a “hét parancsolat” (*seva micvot benei Noah*):

a Noé minden fiára kötelező – minden vallásban meglévő – ethikai norma. A sokféleség, benne a vallási sokféleség is, a régiségben többnyire diszkrét, térben vagy szociálisan elkülönülő világokat jelentett; ma a diszkrét világok összeértek, egymásba tágtak: a kommunikáció és a globalizáció folyamatosan megszünteti a térbeli és bizonyos mértékben a merev szociális elkülönülést is, mindenki szabadon válogathat az emberiség kínálatából; vallást is, akár csupán történeti értékű rendszereket is, mint ami, mondjuk, az asztrológia.

Olyan vallási tant, amelynek az értékrendszerét legalább elemeiben ne lehetne más vallásokban is kimutatni, illetve amelyben nem volnának más vallásokéval közös értékek, amelyeket nyugodtan vállalhat egy a maga életében erkölcsi elveket követő kívülálló is: nehéz volna találni. A megrendülés a Holocaust rettenete miatt már évekkel ezelőtt arra indította Németországban az evangélikus egyházat, hogy megtúltsa a zsidók közötti térítést; újabban hasonló gesztust tett II. János Pál is; ezeket a döntéseket nyugodtan értelmezhetjük úgy, hogy keresztény részről mind specifikusan vallási, mind közönségesen emberi síkon feltétel nélkül elismerték a zsidó vallás önálló értékét. A vallások nem a pusztításra, nem más emberek megrontására szerveződnek, hanem azért, hogy a transzcendentális vagy irracionális tudattartalmak, illetve a szervezett közösség összetartó ereje által e közösségek tagjait boldoggá tegyék, szabályozzák egymás közötti és a külvilággal való érintkezésüket. A vallások pozitív tartalmak, értékek és szolidaritás köré szerveződő közösségek. Különbség abban van közöttük, hogy értékeik egy része különbözik más közösségek értékeitől, hogy különböző érték-hierarchiák és érték-preferenciák mellett kötelezik el magukat. Bizonyos vallások a transzcendentális kötődést tekintik az alapvető és legfontosabb értéknek. Mások az emberi kapcsolatokban rejlő értékekre helyezik a súlyt. Van vallás, amelyben a legfőbb érték a létezés, a szerves élet, ennek bármilyen formája, mert ezek mindegyike lélekkel bír, nincs szüksége isten-képzetre sem, nem ismer isteneket. Jól tudott, hogy a zsidó vallás lényege a törvény vagy isteni parancs teljesítése, a közösség összetartása és a személyes felelősség. A felsoroltak egymástól különböző értékrendszerek: de nem zárják ki egymást. Miért ne lehetne átvenni vagy megtanulni a buddhizmustól, hogy minden élőlény élete ugyanolyan érték, mint az emberi élet? Miért ne lehetnénk a személyes választás és döntés teljes felelősségében zsidók valamennyien? A munka-ethikában reformátusok? Vagy ó-egyiptomiak és – egészen más mitológiai keretben – keresztények abban, hogy az ember minden tette mérlegelésre kerül, hogy egész élete számít? De ha nem vagyunk, nem lehetünk mindez együtt: tudomásul kell vennünk mások értékrendszerét.

Európa dinamizmusát a történelem folyamán az adta, hogy tanulni tudott másoktól. A szüntelenül alakuló Európában a vallásoknak nem a politikai küzdelmek szintjén van a helye: kinek-kinek, ha szüksége van rá, a lelkében.

Előadás az "Állam és egyház az egyesült Európában" című konferencián (Budapest, 2004. szeptember 28–30). – Az itt írottak több részletéről már korábban is beszéltem, Mihancsik Zsófia egyik interjújában (*Mozgó Világ*, 1993, no. 7), illetve *A vallások és az európai integráció* című konferencián (2000), nyomtatásban a hasonló című könyv II. kötetében.